

mgr Joanna Szczukiewicz
Uniwersytet Jagielloński
Instytut Filologii Germańskiej
Dyscyplina: literaturoznawstwo
Praca doktorska napisana pod kierunkiem:
Prof. dr hab. Katarzyny Jaśtał

**Epistemische Funktion des Briefs:
Zum Konzept der Ganzheit in den Korrespondenzen Karl August Varnhagens von Ense
mit Alexander von Humboldt und Ignaz Paul Vital Troxler**

(Epistemiczna funkcja listu: Zagadnienie całości w korespondencjach Karla Augusta Varnhagena von Ense z Alexandrem von Humboldtem oraz Ignazem Paulem Vitalem Troxlerem)

AUTOREFERAT

W przygotowanej pracy doktorskiej podjęłam się analizy funkcji epistemicznej listu na przykładzie korpusu, na który składają się dwie znaczące korespondencje dziewiętnastowiecznego intelektualisty Karla Augusta Varnhagena von Ense, pisarza i dyplomaty oraz założyciela przechowywanej obecnie w Bibliotece Jagiellońskiej wyjątkowej kolekcji rękopisów. Przedmiotem analiz stał się prowadzony w tych korespondencjach dialog ukierunkowany na przekaz wiedzy, zdobytej przez korespondentów w ramach indywidualnej pracy naukowej i publicystycznej.

Pierwsza część korpusu obejmuje korespondencję Varnhagena z uznawanym za obywatela świata, polihistorem Alexandrem von Humboldtem, badaczem, który „zrozumiał naturę”, a swym spojrzeniem na przyrodę jako „sieć życia” wpłynął na rozwój współczesnej nauki. Edycja listów „Alexandra von Humboldta do K.A.V. von Ense” z lat 1827-1858 została opublikowana w 1860 roku przez spadkobierczynię Varnhagena, zarządzającą jego spuścizną

Ludmiłę Assing. Edycja obejmuje 157 listów Humboldta oraz 12 listów Varnhagena. W katalogu dostępnym w Bibliotece Państwowej w Berlinie zarejestrowanych jest 56 dodatkowych listów, nieujętych w tej edycji, większość to pisma Humboldta. Oparte o dostępne dane ostrożne wyliczenia (uwzględniające informacje dotyczące częstotliwości przesyłanych korespondencji w znanym zakresie czasowym oraz wskazań w innych listach na otrzymane wiadomości) pozwalają oszacować przybliżoną liczbę listów w korespondencji na ok. 350.

Druga część korpusu to obejmująca lata 1815-1858 korespondencja Varnhagena z Ignazem Paulem Vitalem Troxlerem, szwajcarskim lekarzem i filozofem, który uważany jest za „ojca-założyciela” współczesnego ustroju państwowego Szwajcarii. Edycja listów przygotowana w 1953 roku przez Idunę Belke jest uznana przez badaczkę za pełną, obejmuje 66 listów Varnhagena oraz 81 listów Troxlera.

Kluczem dla zestawienia obu korespondencji była bliskość intelektualna rozmówców, ich wykształcenie przyrodnicze (Humboldt i Troxler byli przyrodnikami, Varnhagen miał za sobą studia medyczne), podobne przekonania i zaangażowanie w sprawy polityczne oraz zainteresowanie działalnością publicystyczną. Obok kwestii merytorycznych wiążące były dla mnie również kwestie formalne takie jak stan zachowania obu korespondencji. Dzięki analizie listów skierowanych przez Varnhagena do Troxlera można poznać jego (w dużej mierze nieuwzględniane dotąd w badaniach) poglądy na dyskutowane wówczas kwestie naukowe oraz podjąć próbę oceny jego intelektualnego wkładu w późniejszą korespondencję z Aleksandrem von Humboldtem. Z tej ostatniej zachowały się do dzisiaj głównie listy przyrodnika, natomiast mając na uwadze „politykę spuścizny” przyrodnika, wysłane do niego listy publicysty należy uznać w większości za zaginione.

Inspiracją do rozważań nad listem jako formą przekazu wiedzy stały się dla mnie tezy sformułowane przez Petera Burke’a w publikacji „Społeczna historia wiedzy” z 2000 r. W tej znanej publikacji angielski badacz analizuje mechanizmy konstruowania i przekazywania wiedzy z uwzględnieniem potencjału komunikacyjnego różnorodnych mediów przekazu, w tym listów, które na tle innych mediów wyróżniają się dialogowym charakterem oraz hybrydową, tj. łączącą w sobie cechy komunikacji ustnej oraz pisemnej, formą.

Innowacyjne prace Burke’a nie oferują czytelnikom spójnej metodologii, którą mogliby wykorzystać do dalszych badań. W związku z tym konieczne stało się uzupełnienie propozycji angielskiego badacza. Dla uspoźnienia analiz potrzebne stało się użycie jednoznacznej definicji

„przekazu wiedzy” (niem. Wissensvermittlung) oraz precyzyjne zdefiniowanie kategorii analizy listu. Jeśli chodzi o pierwszą z tych kwestii, szczególnie przydatna do celów analiz korespondencji okazała się propozycja Antoine Hornung, według której „Wissensvermittlung” oznacza działanie komunikacyjne między nadawcą oraz odbiorcą, którego celem jest przekaz wiedzy, nakierowany na zrozumiałe przedstawienie podejmowanych treści. Próby systematycznego ustabilizowania kategorii gatunkowych są w odniesieniu do listu niezwykle rzadko podejmowane przez badaczy. Jedynym znanym szczegółowym opracowaniem jest praca Karla Ermerta z lat 80. XX w. pt. „Rodzaje listów. Badania nad teorią i klasyfikacją.” (niem. „Briefsorten. Untersuchungen zu Theorie und Empirie der Textklassifikation”). Dzięki zawartym w niej propozycjom autora możliwe stało się określenie relacji między nadawcą i odbiorcą, ustalenie roli komunikacji epistolarnej w ogólnym kontekście epistolarnej i pozaepistolarnej komunikacji między piszącymi, zidentyfikowanie tematów oraz, co najważniejsze, określenie funkcji realizowanych przez poszczególne listy. Ermert zakłada, że list może spełniać kilka funkcji, przy czym jedna z nich zawsze pozostaje dominująca. Za kluczowe funkcje realizowane przez listy uznaje: funkcję podtrzymania kontaktu (Kontaktfunktion), przedstawiającą (Darstellungsfunktion), wartościującą (Wertungsfunktion), apelatywną (Aufforderungsfunktion), kognitywną (kognitive Funktion). W swojej pracy dokonuję rozbudowania przedstawionego modelu o funkcję epistemiczną, którą w oparciu o prace Dietricha Busse oraz Grzegorza Pawłowskiego definiuję jako zachodzący w komunikacji epistolarnej przekaz wiedzy, którego bazą są indywidualne rozpoznania dokonane przez partnerów korespondencji na wcześniejszych etapach ich pracy intelektualnej. Funkcja epistemiczna będzie realizowana zatem tam, gdzie w wiadomości dominuje prezentacja treści będących rezultatem uprzednich przemyśleń korespondentów (tj. funkcja przedstawiająca i wartościująca według Ermerta), a nie eksponowanie relacji rozmówców (funkcja podtrzymania kontaktu oraz apelatywna) czy dokonującego się w trakcie pisania procesu refleksji (funkcja kognitywna).

Aby ustalić, w których okresach współpracy list był stosowany przez rozmówców jako medium przekazu wiedzy, konieczne stało się precyzyjne usystematyzowanie przebiegu korespondencji w oparciu o kategorie analizy zaproponowane przez Ermerta. Ponieważ żadna z wybranych przeze mnie korespondencji nie stała się jak dotąd przedmiotem kompleksowego systematycznego opracowania, stanowiło to jedno z największych wyzwań w trakcie przygotowywania rozprawy. Pomocne podczas lektury i analizy okazało się uwzględnienie kontekstu biograficznego, który determinował funkcje listów, jakie wymieniali intelektualiści.

Wydarzeniem kluczowym, które zaowocowało nawiązaniem stałego kontaktu między pruskim dyplomatą Varnhagenem i szwajcarskim uczonym Troxlerem był Kongres Wiedeński w 1815 roku, na którym obaj intelektualiści reprezentowali swoje kraje. Obaj promowali poglądy liberalne oraz angażowali się na rzecz współpracy międzynarodowej. Jednym z jej przejawów miała stać się ich prowadzona w latach 1815-1858 korespondencja. Pierwszą istotną cezurą był luty 1815, kiedy Troxler (dwa miesiące po rozpoczęciu korespondencji) wraz z końcem Kongresu opuścił Wiedeń i powrócił do rodzinnej Szwajcarii. Za drugą biograficzną cezurę można uznać czerwiec 1856 roku, w którym doszło do ponownego spotkania przyjaciół po ponad 40-letniej rozłące. Podane daty pozwalają na podział korespondencji na trzy fazy: krótki okres od stycznia do lutego 1815 roku, w którym komunikacja epistolarna wspierała współpracę intelektualistów na Kongresie Wiedeńskim, a w ich listach dominowała funkcja apelatywna; okres od marca 1815 roku do czerwca 1856 roku, w którym kontakty między Varnhagenem a Troxlerem regulowała wyłącznie wymiana listów. Na tym etapie w listach dominowały funkcje przedstawiająca oraz wartościująca. Można wyróżnić tutaj trzy grupy tematyczne listów: z lat 1815-1818, reprezentujące najintensywniejszy okres korespondencji, dokumentujące działania literacko-polityczne rozmówców skupionych wokół redakcji czasopisma „Schweizerisches Museum”. W kolejnym okresie, między 1819-1846 rokiem nastąpiło stopniowe osłabienie relacji korespondencyjnych. Było to częściowo spowodowane zaognieniem sytuacji politycznej, a częściowo skoncentrowaniem się rozmówców na własnych projektach. W listach Troxlera z tego okresu przeważają rozważania filozoficzne, w listach Varnhagena refleksje na temat znaczenia literatury dla życia społecznego. Na krótko przed wybuchem Wiosny Ludów do wymiany listów powracają kwestie polityczne. W latach 1847-1856 piszący rozpatrywali bieżące wydarzenia, potencjalny rozwój sytuacji w Europie oraz swój wkład w rozwój intelektualny ludzkości. W ostatnich dwóch latach korespondencji, tj. 1856-1858 dominuje funkcja podtrzymania kontaktu.

Korespondencja Varnhagena i Aleksandra Humboldta przypada na lata 1827-1858, choć z dostępnych źródeł wynika, że korespondenci nawiązali ze sobą kontakt znacznie wcześniej. Listy wskazują na to, że ich relacja odnowiła się w roku 1827 po powrocie Humboldta do rodzinnego miasta Berlina. Wcześniejsze lata uczoney spędził w Paryżu, a o ponownym nawiązaniu kontaktu zadecydowała kariera zawodowa Varnhagena jako publicyisty. Jak wspomniano materiał korespondencyjny, którym dysponujemy, jest niekompletny: zachowane zostały przede wszystkim listy przyrodnika. Listy zawierają liczne wskazania na dwutorowość komunikacji, tj. jej ustny i pisemny charakter, informują bowiem o spotkaniach

korespondentów, a niekiedy poruszają omawiane podczas nich tematy. Kluczowymi momentami biograficznymi kształtującymi dynamikę korespondencji, za której podstawową stałą należy uznać wyrażane w listach poglądy przyrodnika i publicysty, były wydarzenia polityczne i trudne doświadczenia osobiste. Były to (w porządku chronologicznym): śmierć żony Varnhagena, Raheli, w 1833 r., śmierć brata Alexandra von Humboldta, Wilhelma, w 1835 r., Wiosna Ludów w latach 1848/49. Rozpoznanie tych cezur pozwoliło na podział korespondencji na trzy fazy.

Pierwsza z nich obejmuje listy z lat 1827-1835. Zachowana z tego okresu korespondencja dokumentuje przygotowania Alexandra von Humboldta do napisania jego słynnego opus magnum zatytułowanego "Kosmos", w których Varnhagen uczestniczył jako jego „doradca literacki”. W listach z pierwszej fazy dominuje funkcja przedstawiająca. W kolejnych latach, tj. między 1836-1849, poza skupieniem nad własnymi projektami naukowymi, literackimi i kolekcjonerskimi, do których zaliczamy ze strony Humboldta kontynuację prac nad „Kosmosem”, ze strony Varnhagena prace nad księgą wspomnień „Denkwürdigkeiten des eigenen Lebens” oraz tworzenie słynnej kolekcji, znanej jako Varnhagen-Sammlung, korespondenci koncentrowali się również na wydarzeniach politycznych jak i omawianiu naukowych projektów innych uczonych. W listach dominuje funkcja wartościująca. Ostatnie lata korespondencji, tj. 1850-1858 determinują skutki wydarzeń Wiosny Ludów. Listy odzwierciedlają polityczne rozczarowanie autorów wynikające z fiaska nadziei na utworzenie zjednoczonego państwa niemieckiego oraz ograniczenie politycznych wpływów arystokracji. O ile w poprzednich fazach list pośredniczył w komunikacji między uczonym i pisarzem także wtedy, gdy obaj pozostawali i często spotykali się w Berlinie, w ostatniej fazie, ze względu na podróże lub stan zdrowia korespondentów spotkania stają się wyraźnie rzadsze. Listy rekompensują ten deficyt, ich tematyka zwraca się ku tematów towarzyskim. W listach z tego okresu, w zależności od sytuacji indywidualnej, dominują funkcje wartościująca i podtrzymania kontaktu.

Dzięki przeprowadzonym w pracy analizom można wskazać, że funkcja epistemiczna występuje w korespondencji między Varnhagenem i Troxlerem w okresie od 03.1815 do 06.1856. W przypadku listów Humboldta oraz Varnhagena funkcja epistemiczna jest obecna w całej korespondencji z lat 1827-1858.

Ze względu na obfitość oraz rozległość tematyki poruszanej w obu korespondencjach oraz ograniczenia podyktowane czasem, w jakim powstaje praca doktorska, zmuszona byłam do podejścia selektywnego. Zdecydowałam skoncentrować się na jednym zagadnieniu, które z

jednej strony jest jednym z wiodących w dyskusji naukowej tego okresu, z drugiej zaś zajmuje szczególnie ważne miejsce w obu korespondencjach, to jest zagadnienie „całości” (die Ganzheit), które Varnhagen, Humboldt oraz Troxler rozważają w kategoriach ontologicznych i epistemologicznych. Zagadnienie to było obecne w horyzoncie europejskiej nauki od czasów antyku, przy czym szczególne miejsce w refleksji naukowej przypadło problematyce relacji między częścią a całością. Na przełomie wieków XVIII i XIX w wyniku przemian politycznych, społecznych i ekonomicznych oraz będących ich (częściowym) odzwierciedleniem przemian naukowych dochodzi do aktualizacji tej tematyki, istotna stała się obserwacja ogółu zjawisk w ich wzajemnych zależnościach.

Prezentacja treści w liście, w tym także treści naukowych nie podlega formalnym rygorom traktatu czy rozprawy. Rozpoznania korespondentów przedstawiane są listach często w sposób skrótowy, a porządek tekstu nierzadko odzwierciedla kolejność swobodnych skojarzeń. By rozpoznać w listach informacje, które korespondenci mogli łączyć z koncepcją całości odwołałam się do ich innych dzieł, a w pracy zrekapitułowałam poglądy uczonych odwołując się do ich kluczowych tekstów: „Kosmosu” A. v. Humboldta, „Wglądu w istotę człowieka” I.P.V. Troxlera oraz zbioru recenzji tekstów literackich K.A. Varnhagena von Ense. Dzięki temu podejściu mogłam nakreślić szerszy kontekst dla niesystematycznych lub skrótowych wypowiedzi dotyczących analizowanej przeze mnie tematyki naukowej.

Dla Alexandra von Humboldta poznanie całościowe stanowi podstawowy model myślenia naukowego. Tę fundamentalną dla swoich prac tezę uczoney sformułował jeszcze przed rozpoczęciem podróży do Ameryki Południowej, którą odbył w latach 1799-1804. Potwierdził ją w opublikowanej w 1808 pracy "Widoki natury" odnosząc ją do złożoności zjawisk przyrodniczych. Całościowe spojrzenie na świat stanowiło podstawę jego działalności naukowej w kolejnych latach. Już wtedy zachęcał do współpracy naukowców reprezentujących różne dziedziny, czego efektem była publikacja "Kosmosu" (1845-1862). Troxler rozumiał „całość” w kategoriach antropologicznych: dążył do całościowego spojrzenia na człowieka, starając się przy tym łączyć przeciwstawne stanowiska: materializmu i spirytualizmu, a także idealizmu i realizmu. Wyniki swoich badań przestawił w książce „Wgląd w istotę człowieka” (1812). W kolejnych latach swojego życia kontynuował pracę nad oryginalną ideą antropozofii, nauki, w której zamierzał połączyć podejście antropologiczne, filozoficzne i teologiczne. Wczesne tezy Varnhagena dotyczące zagadnienia całości można prześledzić w jego korespondencji. Swoje założenia realizował w pracy zawodowej jako publicysta, krytyk literacki i kolekcjoner autografów. Myślenie w kategoriach całości odnosił także do swej

działalności literackiej: po pierwsze do procesu pisania i odpowiadającego mu napięcia między częściami a całością tekstu (w tym również stosownych proporcji między treścią a objętością), po drugie, do tekstu jako elementu (części) całości jaką jest przestrzeń kultury, w której obrębie tekst powinien tworzyć połączenie między przeszłością, teraźniejszością a przyszłością.

Korespondencja Varnhagena z Troxlerem oraz korespondencja Varnhagena z Humboldtem prezentują czytelnikom dwa różne warianty refleksji nad zagadnieniem całości. Decyduje o tym zarówno stopień rozwoju ich intelektualnej świadomości w danym momencie biograficznym, jak i rola, jaką w tym właśnie momencie pełnił list w komunikacji między partnerami. Listy Varnhagena oraz Troxlera charakteryzuje szczegółowość zapisu tez i rezultatów badań i przemyśleń. Wpływają na to dwa czynniki: wynikające z oddalenia w przestrzeni ograniczenie interakcji do kontaktów pisemnych jak i następujące wraz z biegiem czasu coraz silniejsze precyzowanie poglądów. W przypadku Varnhagena i Humboldta komunikacja listowna stanowiła, jak już wspomniano, przez bardzo długi okres uzupełnienie komunikacji ustnej, dzięki częstotliwości kontaktu intelektualności znali aktualny stan swoich prac, a model myślenia całościowego przejawiał się w realizacji wspólnych projektów, w których podejmowali próby łączenia koncepcji opracowywanych indywidualnie.

W ramach wymiany poglądów między Varnhagenem i Troxlerem odbywającej się w latach 1815-56 funkcja epistemiczna wiązała się w odniesieniu do pojęcia całości z trzema kompleksami tematycznymi: polityką, literaturą i filozofią. Były one częściowo omawiane osobno, częściowo równolegle, dominowały w różnych okresach korespondencji, w zależności od zainteresowań politycznych, osobistych i zawodowych.

Przeprowadzona analiza pozwala zaobserwować myślenie jako proces, w którym korespondenci przechodzą od analizy poszczególnych elementów do ich syntezy. Poszerzenie perspektywy dokonuje się zarówno na płaszczyźnie ilościowej (w odniesieniu do omawianych tematów) jak i jakościowej (pogłębienie refleksji). Istotne linie tworzą lata 1819 i 1847, które wprowadzają nowe idee w dialogu epistolarnym i odpowiednio dzielą listy z lat 1815-1856 na trzy kolejne etapy, tj. od 1815 do 1818 roku, gdzie całość jest rozważana jako koncepcja polityczno-literacka. Zmiany w poszczególnych krajach po Kongresie Wiedeńskim były omawiane przez rozmówców jako elementy uniwersalnego rozwoju świata. W publicystyce korespondenci odkryli możliwość integrowania narodów i drogę do politycznej odbudowy społeczeństw. Varnhagenowskie rozumienie literatury pozostaje bliskie ideom oświecenia: autor wskazywał na jej znaczenie jako medium debaty społecznej, które może znacząco przyczynić się do zmiany społecznej świadomości. Jako udział w tej debacie pojmował swój

wkład w redakcję czasopisma „Schweizerisches Museum”, które miało wspierać współpracę narodów niemieckojęzycznych.

W okresie między 1819-1846 r. zagadnienie całości było omawiane w kategoriach filozoficzno-literackich. W odróżnieniu od wcześniejszych rozważań całościowe spojrzenie na świat rozważane było w odniesieniu do działań jednostek. Było to związane m.in. z działalnością filozoficzną Troxlera, który dostrzegł w porządku świata kształtowany przez kolejne generacje proces rozwoju i postulował „poszukiwanie człowieka w człowieku”. W listach wyjaśniał swoje nowatorskie podejście filozoficzne, które nazwał antropozofią. Varnhagen podkreślał wartość odpowiedniej kompozycji tekstów, w których domagał się właściwego odniesienia poszczególnych części do całości. Korespondenci eksperymentowali z nowymi formami wyrazu, które nawiązywały do tej koncepcji jak np. publikacja zbiorów artykułów naukowych czy też propozycji stworzenia nowego gatunku nazwanego przez Troxlera „księgą poznania oraz wspomnień”. Varnhagen dał poznać się Troxlerowi w tym czasie również jako autor biografii, wydawca osobistych zapisków bliskich mu osób (np. „Rahel. Das Buch des Andenkens”), kolekcjoner autografów. W korespondencji lat 1847-1856 roku rozważania polityczne, filozoficzne oraz literackie przeplatają się, całość postrzegana jest jako uniwersalna zasada regulująca postrzeganie świata i refleksję o nim.

Korespondencja Karla Augusta Varnhagena von Ense i Alexandra von Humboldta z lat 1827-1858 pozwala prześledzić zastosowanie całościowego modelu myślenia dla połączenia koncepcji przyrodniczych oraz literackich opracowanych przez rozmówców na początku XIX wieku. Zaproponowany wcześniej podział korespondencji na trzy okresy, których daty graniczne zbiegają się z ważnymi dla korespondujących wydarzeniami osobistymi oraz historycznymi, dają rozpoznać również nowe wątki w rozważaniach piszących nad całościowym poznaniem świata.

Listy z lat 1827-1835 ukazują początki współpracy między Varnhagenem a Humboldtem. Rozważania na temat zagadnienia całości skupiają się wokół tematu popularyzacji wyników badań naukowych. Dla Humboldta był to intensywny czas pracy nad jego opus magnum "Kosmosem", dziełem opisującym niebo i ziemię, który miał na celu przedstawienie złożoności zjawisk naturalnych. Varnhagen jako szanowany przez przyrodnika krytyk literacki, uczestniczył w pracach redakcyjnych, wykonując korektę dzieła i poszukując odpowiedniego literackiego wyrazu dla przedstawienia całości natury. W listach z lat 1836-1849 model całości był stosowany przez rozmówców zarówno w odniesieniu do własnej pracy intelektualnej jak i do osiągnięć im współczesnych badaczy w kontekście pośmiertnego upamiętnienia (należy tu

wspomnieć o wspólnym projekcie edycji dzieł Wilhelma von Humboldta czy też o kolekcji rękopisów) lub aktualnej debaty, m.in. wkładu uczonych w rozwój nauki czy wartości naukowej oraz literackiej publikowanych przez nich dzieł. W korespondencji komentowane są m.in. prace filozofów, pisarzy, teologów czy polityków. Myślenie w kategoriach całości służy ocenie stanu politycznego, obejmuje szczególnie formułowane przez piszących po roku 1843 uwagi na temat krótkowzroczności rządzących. W ostatnich latach korespondencji, tj. 1850-58 można zauważyć wyraźniejszą skłonność autorów listów do formułowania ogólnych stwierdzeń dotyczących dziejów świata. Własna egzystencja wydawała się korespondentom jedynie ich niewielką częścią. Podkreślali wkład jednostki w rozwój ludzkości i próbowali umiejscowić własne osiągnięcia w tym szerokim kontekście.

Przeprowadzone badania nad epistemiczną funkcją listu odnoszą się jedynie do dwóch korespondencji. Interesujące mogłyby się okazać także analizy innych, nieuwzględnionych dotychczas we współczesnych badaniach, korespondencji dziewiętnastowiecznych uczonych. Listy umożliwiają wgląd we wczesne etapy formułowania poglądów, pozwalają określić moment włączenia określonych koncepcji do obszaru refleksji w przestrzeni grupowej. Listy poprzedzają publikacje naukowe, stając się dla nich ważnym punktem odniesienia, mogą posłużyć jako źródło informacji dla poglądów uczonych, które nie znajdują odzwierciedlenia w tekstach naukowych. W końcu pozwalają zidentyfikować projekty, które powstały w efekcie współpracy oraz obserwować ścieranie się poglądów i ich wzajemne oddziaływanie.